

УДК 811.161.2'373

І. О. Іншакова, І. Є. Іншакова

СКЛАД ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ОДОРАТИВНОЇ ЛЕКСИКИ В ТВОРАХ І. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО

Іншакова І. О., Іншакова І. Є. Склав та функціонування одоративної лексики в творах І. Нечуя-Левицького.

Лексика сприйняття постійно перебуває в колі уваги науковців. У статті розглядається функціонування одоративної лексики в творчості І. Нечуя-Левицького, визначені словотвірні гнізда з певними коренями та відповідні тематичні групи лексем із семантикою «запах».

Ключові слова: тематичні групи, запах, одоративна лексика, похідні, корінь.

Иншакова И. А., Иншакова И. Е. Состав и функционирование одоративной лексики в произведениях И. Нечуя-Левицкого.

Лексика восприятия постоянно пребывает в центре внимания ученых. В статье рассматривается функционирование одоративной лексики в творчестве И. Нечуя-Левицкого, определены словообразовательные гнезда с определенными корнями и

соответствующие тематические группы лексем с семантикой «запах».

Ключевые слова: тематические группы, запах, одоративная лексика, производные, корень.

Inshakova I. O., Inshakova I. E. Composition and functioning odorativnoy vocabulary in the works of I. Nechui-Levitsky.

Vocabulary perception is always in the focus of scientists. The article discusses the functioning odorativnoy vocabulary in the works of I. Nechui-Levitsky defined word-forming nest with certain roots and relevant thematic groups of tokens with the semantics of «smell».

Key words: thematic groups, the smell, odorativnaya vocabulary, derivatives, root.

Сенсорна лексика, зокрема запахова, є надзвичайно багатим та малодослідженим засобом вираження художнього образу. Вплив цих запахів, різноманітність відчуттів відбивається в мові. Мова не надто щедра на засоби вираження палітри запахів, які існують у природі. Це компенсується багатством асоціативних образів, уявлень, форм вираження.

Одоративна лексика відображає специфічне сприйняття світу, служить для повної характеристики пейзажу, персонажа, предмета, явища. Роль засобів передачі відчуття запаху значно помітна в творах українських письменників ХІХ ст., зокрема І. Нечуя-Левицького. До цього часу використання ольфакторних назв носило епізодичний та випадковий характер. О. Білецький, розробляючи питання теорії літератури, у праці «У майстерні художника слова» звертав увагу на мовні засоби передачі запаху в художніх творах. Аналізуючи «п'ять» відчуттів пізнання навколишнього світу, він наголошує на нерівномірності їхнього словесного вираження, зокрема акцентує увагу на смакових, запахових враженнях, синкретичних образах запаху [1].

Л. Ставицька, аналізуючи одоративи, наголошує на специфічних для певної лінгвокультури образах свідомості, домінантних цінностях, орієнтирах, зокрема, національно-етнічних стереотипах [4, с. 73]. Поділяючи запахи на 6 функціональних груп, автор враховує переважно джерела запахів: запахи природи, цивілізації, людські запахи, їжі, напоїв, абстрактні та ін.

Одоративи – засіб, що підсилює емоційне сприйняття художнього твору поряд із відчуттями зору, слуху, смаку, дотику. Метою нашої статті є розгляд специфічної лексико-семантичної групи слів на позначення запаху в творчості І. Нечуя-Левицького.

Опрацьований фактичний матеріал за творчістю І. Нечуя-Левицького (150 номенів) засвідчив серед лексики на позначення запаху найбільшу кількість одоративів із коренем *nax-* (понад 60 одиниць).

Основним джерелом пахощів виступає рослинний світ. Це як узагальнені назви – пахучі гарні квітки (I 80) (тут і далі в статті приклади подаються за джерелом: Нечуй-Левицький І. Повісті та оповідання. Твори : у 2-х т. / Іван Нечуй-Левицький. – К. : Наукова думка, 1986), так і конкретні найменування квіток: пахуча материнка (I 76); пахуча м'ята (II 204); Промінь місяця здався йому веселішим, і пахощі од резеди, од левкоїв запахли неначе вперше... (I 125); пахощами білого цвіту вишень, черешень (I 179); найменування плодів: запахний вишневий садочок (I 381); Я набрав повну хустку пахучих яблук і груш (I 140).

Часто подібні контексти передають національний колорит. Наприклад: Кругом куреня запахло динями, пшеничкою, огірками, і тонкі пахощі далеко розходились у теплому повітрі (I 278); В пасіці пахло медом, пахло молодю травою та польовими квітками (I 536); Пишина вечірня зірка засяла на голові в Зірниці між пахучими рожсами її вінка... (II 547); По землі розливалось тепло й наливало Василюнину душу молодими першими любощами, наче п'яними пахощами васильків та м'яти (II 16); Пахощі од м'яти, од зілля, од конопель розливались по долині, як чад... (II 133). В останніх двох прикладах одоративи входять до складу порівнянь. Запахова лексика трапляється і в інших порівняльних конструкціях, що характеризують абстрактні поняття: ...задала своє кохання, пахуче, як весною садки (II 42); ...тихе щастя в сім'ї повіяло на Василю, неначе теплий пахучий весняний вітер з заходу (II 147). Одоративи можуть характеризувати як абстрактні поняття: ...тими пахощами сільського кохання, що нагадувала йому пахощі зеленого степу й степових квіток (I 182), так і передавати переносне значення: В палаці запахне духом Чонгарів... (II 565).

При відтворенні навколишнього простору неабияку роль відіграють запахові відчуття: Запахли квітки і розлили свої солодкі пахощі на всі садки та степи... (II 546); Запахли зіллям та квітками ліси та гаї (II 546); пахощі з городів (I 247); ...його груди багато легше дихали пахучим свіжим повітрям рідного села (I 187); пахло серед розкішного співу соловейків (II 150).

Одоративи можуть уточнювати характеристику приміщення: По покоях пішли наркотичні пахощі свіжої рожі, змішані з духом рому (II 393); Резеда розливала тонкі пахощі й сповнила ними всю хату (I 119).

У творах І. Нечуя-Левицького з-поміж іменників із коренем пах-трапляються виключно форми множинного іменника пахощі: чудові пахощі (II 418); пахощі од трави та переїдів сіна на возах (II 284); розлились пахощі понад зеленою травою (I 99).

Прикметники, іменники, які супроводжують контекст, можуть уточнювати пору року: *земля ніби дихала пахощами весняних майських квіток* (II 544); *пахло весною, молодю, свіжою травою* (I 73); *пахучим весняним духом* (II 123).

Здебільшого лексеми із коренем *пах-* уживаються для передачі приємного запаху, хоча в контексті вони можуть передавати і неприємні запахові відчуття: *запахло на березі баговинням, мулом та риб'ячою сирістю* (I 99); *запахло риб'ячою сирістю* (I 187); іноді таку характеристику уточнюють відповідні прислівники чи прикметники: *паскудно пахнуть бур'яном* (II 411); *Ті важкі пахощі душили його, от-от мали задушити* (I 345).

Серед синтаксичних конструкцій часто подибуємо на речення з безособовими дієсловами та іменниками в орудному відмінку: *дуже пахло свіжою травою й польовими квітками* (I 186); *залило пахощами* (II 215); *пахло карбованцями* (II 278).

У творах автора джерелами запахів є їжа, напої: *паляниці пахнуть* (I 253) та синонімічна конструкція *пішов дух од свіжої гарячої паляниці* (I 253); *Тепла пахуча пара од поросятини страшенно дратувала в їх апетит* (II 595); *наливаючи пахучої наливки* (I 254); *пирого пахнуть* (I 563) та синонімічна конструкція *носом чую деє смачні пироги* (I 563); *Солодкі горілчані пахощі рознесли по покоях* (II 390). Часто такі конструкції ілюструють синкретичні відношення.

Фактичний матеріал творів І. Нечуя-Левицького розкриває можливі джерела пахощів. З-поміж них не лише рослини, а й речовини, навколишній простір тощо: *ніби ладаном запахло* (I 573) (використано в порівняльній конструкції); *Запахло медом, вощинами та звоздиками* (II 295); *запахло панським двором* (II 585).

Найменування запахів виступають зовнішньою характеристикою персонажа художнього твору *це й досі пучка пахне* (I 552), зокрема, обличчя: *М'які пахучі губи впekli її, неначе огонь* (II 40); *Вона неначе почувтила на своїх щоках м'які, як шовк, пахучі вуса* (II 41).

Зрідка трапляються номени з чергуванням приголосних у корені: *повітря було тихе, запашиє* (I 109); *Степові коні, звикші до запашиного степового сіна* (I 352). Поодиноким є приклад, коли запахова лексика характеризує духовність: *У вас благочестиво в хаті: пахне смирно та кипарисом* (II 592).

Автор намагається досягти конкретності запахового враження синкретичним образом запаху, оскільки людина відчуває цілий комплекс відчуттів (смакові, дотикові, термічні тощо): *Гаряче повітря було повне*

гострих пахоців акацій (I 495); *надзвичайно солодкими пахощами* (I 166); *дишеш і не на дишеєшя тим чистим гарячим та пахучим повітрям* (I 436); *Вся оселя зеленіла й пахла, ніби квітник* (I 494). В останньому прикладі наявне порівняння.

Менше виявлено у творах автора лексем із коренем *смерд-* (більше двох десятків). Джерелами неприємних запахів виступають рослини та речовини. Наприклад: *засмерділа гнилими яблуками світлицю* (I 547); *Може, ваші корови пасут на гіркий траві: є такий гіркий трава, дуже смердить, і як той смердячий трава ззіст корову, то й молоко буде смердит* (II 530); *не мажете голови смердючою оливою* (I 103); *дмухав на неї смердючим тютюном* (II 83); *В повітрі засмерділо смалятиною й мархоткою* (I 246). Відповідні прикметники можуть уточнювати, конкретизувати запахи: *було чути препаскудний противний сморід од перепалених кісток* (I 475). В останньому прикладі засвідчена повноголосна форма іменника сморід з чергуванням голосних у корені.

Причиною розгляданих запахів можуть також виступати напої, їжа та продукти харчування: *похилив міцний сон її голову на стіл, на побиті пляшки, на розливу смердючу горілку* (I 76); *смердить горілкою* (II 213); *смерділо мархоткою й цибулею* (I 238); *на все село смерділо вишкварками* (I 425); *старим смердючим салом* (II 82). Серед фактичного матеріалу виявлені окремі приклади, що характеризують воду як речовину та відповідну місцину: *вода була густа й смердюча* (I 479); *смердячим болотом* (I 552). Інколи контекст супроводжують синкретичні відношення.

Одоративи часто характеризують приміщення. Наприклад: *Та й смердить же наша хата!* (I 479); *Що це так смердить в покоях?* (II 36); *Смердючий дим клубками повився під стелею* (II 105); *по хаті пішов такий чад, такий смердючий дим* (II 196); *так смердить горілка на всю хату* (II 432); *Після смердючої казарми, після смороду од гнилого малясу* (I 485) (у цьому реченні виступає повноголосна форма смород із чергуванням голосних у корені). У деяких реченнях спостерігаємо різні джерела походження запахів.

Лексеми із розглядуваним коренем можуть входити до складу фразеологізмів та їх варіантів: *щоб і дух її не смердів у нашому селі* (I 426); *Щоб твій слід не смердів на нашому подвір'ї* (I 599); *Щоб і дух твій тут не смердів* (I 599); *Геть з мого двора, щоб і твій дух тут не смердів* (II 478).

Майже два десятки номенів із коренем *дух-* функціонують в аналізованих творах письменника. Розмаїтими є джерела походження запахів із розглядуваним коренем (речовини, рослини, напої, одяг, їжа

тощо): *Міцний дух од цигар, дух паничівський, дуже для них наркотичний* (II 54); *В клуні пішов дух вареної горілки, меду, перцю та усякого коріння* (II 357); *По хаті пішов дух свіжого плаття, крохмалю* (II 363); *На чистому повітрі розійшовся дух от вареної страви й змішався з важкими пахощами дим та потоптаної молодої трави* (II 387). Часто такі контексти мають уточнюючі характеристики, складають одоративну характеристику приміщення.

При описі приміщень автор використовує антоніми: *По хаті пішов свіжій горілчаний дух* (II 434); *не чула важкого, гнилого горілчаного духу в корчмі* (II 443). Уточнюючі прикметники *свіжій та важкий, гнилий* засвідчують синкретичні відношення одоративів. Уточнення характеристик може супроводжувати порівняння: *Од їх одразу вдарив важкий болотяний дух, неприємний, гидкий, ніби од якоїсь здохлятини та гнилятини* (I 345).

Номен *дух* синонімічний слову *запах*: *Солодкий дух малини змішався з пахощами сигари й рому* (II 511). Він може передавати як приємні: *незвичайно делікатний тонкий дух* (II 19); *повіяло рідним духом рідної хати* (II 143), так і неприємні пахощі: *Але дух у корчмі був такий противний, що всі дами повискакували надвір* (II 426); *Якийсь такий негарний дух од його* (II 530); *Коли б пак од того духу можна було оборонитись хусточкою з пахощами* (II 565). Як правило, уточнюючими характеристиками виступають прикметники. Часто особливістю подібних речень є наявність синкретичних відношень.

Окремі одоративи вжиті в переносному значенні: *ви вже потроху втрачуєте саме нюхало, що здатне зрозуміть дух сільської поезії* (I 391).

Із коренем *нюх-* функціонує в творчості письменника більше десяти номенів. Переважно це дієслова: *нюхає* *сволюки* (I 565); *Балабуха навіщось нюхав їх, хоч вони зовсім не пахли* (II 329); *Дає нюхати достоту так, як і мені давала нюхати* (II 334); *од цікавості хоч носом понюхати, що то там таке в горицику* (II 498).

Джерелами пахощів є речовини, рослини, тканини: *Ото в дяка добра абака, якась не проста, заморська, то він біжить нюхнути з дякової табатирки* (I 544); *Ви нюхаєте цирицю!* (II 328); *Олеся вирвала фіалку й дала нюхати Бонковському* (II 334); *Олеся взяла квітки, понюхала й кинула в воду* (II 410); *Після його понюхали гілочку й другі ченці* (II 593); *Онися тикнула матерію отцю Харитонові під ніс, так що він її понюхав і знайшов, що вона трохи тхне жидівською хатою* (II 456). Зрідка подібні лексеми можуть входити до складу порівняльних зворотів: *неначе хмари нюхає* (II 90); *як той кіт, що понюхав абаки* (II 356).

До десяти лексем нараховують приклади на позначення

неприємного запаху із коренем *чад-*. Частина номенів вказує на джерело запаху: *там стояє якийсь чад од мархотки, од гнилої соломи* (I 478); *Чад од диму, од наливки закрутив її голову* (II 53); дають одоративну характеристику приміщення: *По казармі пішов страшний чад* (II 83); використовуються в порівняльних конструкціях: *Марія дихала на його якимсь чадом, як старе горілчане барило* (II 119); виступають причиною дії: *Од духоти, од чаду вона не могла дихать* (I 519). Іменник *чад*, що асоціюється насамперед із неприємним запахом, іноді набуває в контексті значення приємного одоративного відчуття: *од бузини розливався важкий чад в чистому гарячому повітрі* (II 71).

Неприємний запах характеризує номені із коренем *тх-* (до 10 прикладів). Як правило, це дієслова: *тхне на всю хату* (I 583) (вказує на місце розповсюдження запаху), безособові форми дієслів.

Тут переважають конструкції відповідних дієслів з орудним відмінком іменника: *В курені тхнуло риб'ячою сирістю од луски* (I 492); *Каша тхнула старим салом* (II 82); *тхнуло горілкою* (II 118); *Вершечки тхнули цвілим жидівським льохом* (II 530). Зрідка одоративні дієслова в контексті передають антонімічні відношення: *В кімнаті пахло смірною та кипарисом, тхнуло монастирським духом далекого Сходу* (II 591).

Зафіксовані в аналізованих творах письменника поодинокі приклади запахової лексики з іншими коренями, зокрема, із морфемою *кад-* дієслово та іменник: *Накадила вона тебе своїм ладаном* (I 567); *навіть в легенькому диму кадила* (II 285); із коренем *кур-* дієслова: *Вона як підкурить батюшку зіллям* (II 381); *Закурила земля димом та парою* (II 550); *Земля ніби закурила ароматами* (II 547).

Типовими для передачі запахів є синтаксичні конструкції з дієсловами: *розлились пахоці, пішов дух, розходились пахоці, вдарив дух, душили пахоці, чути сморід, дмухав тютюном, повіяло духом, розійшовся дух, рознесли пахоці, закурила земля*.

Уточнюють, конкретизують певні запахи, як правило, прикметники та прислівники: *тонкі пахоці, надзвичайно солодкі пахоці, дуже пахло травою, трава це дужче запахла, важкий дух, важкі пахоці, препаскудний противний сморід, п'яні пахоці, делікатний дух, міцний дух, паничівський дух, наркотичний дух, важкий чад, страшний чад, тхнула старим салом, рідний дух, паскудно пахнуть, чудові пахоці, противний дух, свіжий дух, гнилий дух, солодкий дух, негарний дух* та ін.

Отже, одоративна лексика в творах І. Нечуя-Левицького відображає особливості особистості письменника, специфічне сприйняття світу автором. Поєднання одоративів із зоровою, слуховою, смаковою,

дотиковою лексикою є важливим засобом формування образного світу художнього твору загалом та індивідуально-авторської картини світу зокрема. Синестезії в художньому мовленні мають виразні національні риси та специфічні індивідуальні, позначені потужною виразністю мовлення. Слова із загальним значенням запаху або лексеми з його вторинним значенням можуть належати до іменників, прикметників, дієслів, характеризують як конкретні реалії, предмети, так і абстрактні поняття; відображають широку гаму наявних у природі запахів. Вони можуть вступати в синонімічні, антонімічні відношення. У мові письменника такі лексеми використовуються з метою передачі опoетизованих, лірично забарвлених, багатих різними відтінками одоративних образів. У художньому тексті лексика на позначення запаху є надзвичайно багатогранним, змістовим, образним засобом.

Література

1. Белецкий А. Избранные статьи по теории литературы / А. Белецкий. – М. : Просвещение, 1964. – 478 с.
2. Дятчук В. В. Як передається в мові відчуття запаху / В. В. Дятчук // Культура слова. – К., 1978. – Вип. 15. – С. 35–42.
3. Павлова Н. С. Лексика с семей «запах» в языке, речи и тексте : автореф. дис. ... канд. филол. наук / Н. С. Павлова. – Екатеринбург, 2006. – 19 с.
4. Ставицька Л. Стаття крізь призму запаху / Л. Ставицька // Вісник Львівського ун-ту. Серія філологічна. – 2006. – Вип. 38. – Ч. II. – С. 72–78.
5. Франко І. Я. Із секретів поетичної творчості / І. Я. Франко // Зібр. творів : у 50 т. – К., 1980. – Т. 37.

Стаття надійшла до редакції 14.07.2015 р.